

Stefan Zweig

Licht in het duister

***Sternstunden
der Menschheit***

Veertien historische miniaturen

vertaald uit het Duits door
Bart van Kreef

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

Voorwoord bij de Leipzig-uitgave uit 1927	7
Voorwoord bij een samengestelde uitgave, Londen, 1930	8
Voorwoord	9
Cicero	11
De verovering van Byzantium <i>29 mei 1453</i>	35
Vlucht in de onsterfelijkheid <i>De ontdekking van de Stille Oceaan, 25 september 1513</i>	62
De wederopstanding van Georg Friedrich Händel <i>21 augustus 1741</i>	87
Genie voor één nacht <i>De Marseillaise, 25 april 1792</i>	110
De wereldminuut van Waterloo <i>Napoleon, 18 juni 1815</i>	126
De Mariënbad Elegie <i>Goethe tussen Karlsbad en Weimar, 5 september 1823</i>	141
De ontdekking van Eldorado <i>J.A. Suter, Californië, januari 1848</i>	151
Heroïsch moment <i>Dostojevski, Petersburg, Semenovsklein 22 december 1849</i>	160

Het eerste woord dat de oceaan over ging	
<i>Cyrus W. Field, 28 juli 1858</i>	168
Vlucht naar God	
Epiloog bij Leo Tolstojs onvoltooide drama “En het licht schijnt in het duister”	189
De strijd om de Zuidpool	
<i>Kapitein Scott, 90° breedtegraad, 16 januari 1912</i>	224
De verzegelde trein	
<i>Lenin, 9 april 1917</i>	242
Wilson faalt	253
<i>La Marseillaise</i> en vertaling	271
Namenoverzicht	273
Noten	280
Bericht van de uitgever	287

Voorwoord bij de Leipzig-uitgave uit 1927

Geschiedenis, als denkbeeldige spiegel van de natuur, geeft gebeurtenissen vorm in oneindige en grillige gedaantes, zoals de natuur zelf: een methode heeft zij niet en zij spot verachtelijk met alle wetten. Soms lijkt het alsof ze, als water, doeleloos stroomt, dan weer creëert ze uit een zuiver willekeurige windvlaag een heftige storm. Soms kabbelt zij eeuwen voort met het grote geduld van een langzaam groeiend kristal, dan weer perst zij opdringende luchtlagen dramatisch samen in één enkele bliksemschicht. Altijd is zij vormend bezig, maar alleen op dergelijke ogenblikken van geniale compressie, toont zij zich een ware kunstenaar: want ook al zijn er duizenden krachten die onze wereld bewegen, het zijn altijd die paar weinige, explosieve momenten die haar dramatisch vormen. Over een periode van honderd jaar heb ik geprobeerd hier een vijftal voorbeelden van dergelijke momenten te schetsen, zonder hun intrinsieke waarheid naar eigen bevinding in te kleuren. Want waar de geschiedenis gebeurtenissen volmaakt gestalte geeft, heeft zij geen helpende hand nodig, maar slechts woorden die haar vol respect beschrijven.

Voorwoord bij een samengestelde uitgave, Londen, 1930

In deze “Sternstunden der Menschheit” heb ik geprobeerd het beslissende levensogenblik van een groot mens dan wel de mensheid te vangen. Het lot van een mens wordt in een lang leven vaak het indringendst bepaald door een kort, beslissend moment. De hier beschreven dramatische ogenblikken zijn volkomen toevallig ontstaan, er zit geen vooropgezet plan achter, maar ik ben wel bijzonder blij, nu deze Engelse uitgave verschijnt, te mogen zeggen dat het eerste verhaal dat ik schreef een Engelse held betrof, iemand die op het continent bijna niemand kende: kapitein Scott*. Juist hierin lijkt mij de oprechte zin van internationaal kunstenaarschap te liggen, dat onze bewondering voor iedere vorm van grootsheid moreel en historisch gezien geen grenzen kent, en dat de kunst ieder mens, die haar ooit een groots voorbeeld heeft gegeven, het onbetwistbaar recht op een thuis binnen de hele gemeenschap van mensen biedt. Ik ben erg gelukkig, dat dit kleine en onbeduidende boekje in dat opzicht bij kan dragen aan geestelijke verbinding, en ik dank de uitgever, die het een bevriende natie nader onder de aandacht wil brengen.

*zie voor namen pagina 273 e.v.

Voorwoord

Geen kunstenaar is dat onafgebroken vierentwintig uur per dag; al het wezenlijke, al het blijvende scheidt hij altijd alleen in die weinige, zeldzame ogenblikken van inspiratie. Zo is ook de geschiedenis, in wie wij de grootste schepper en vormgever aller tijden bewonderen, geenszins altijd creatief bezig. Ook in deze “geheimzinnige werkplaats van God”, zoals Goethe de geschiedenis eerbiedig noemt, is het leven vaak alledaags en gebeuren er oneindig veel dingen zonder duidelijk aanwijsbare reden. Ook hier komen zoals overal in de kunst en in het leven de sublieme, de onvergetelijke momenten, maar sporadisch voor. Meestal voegt de geschiedenis als kroniekschrijfster onverschillig en vasthoudend schakel na schakel toe aan die enorme millennia lange keten, gebeurtenis na gebeurtenis, want alles wat onder spanning komt te staan, heeft een noodzakelijke aanlooptijd, iedere gebeurtenis die er werkelijk toe doet kent zijn eigen noodzakelijke ontwikkeling. Miljoenen mensen zijn nodig om binnen een volk één genie voort te brengen, altijd moeten miljoenen onbeduidende uren verstrijken, voordat een waarlijk historisch, een kantelmoment, in de geschiedenis van de mensheid zich aandient.

Als er in de kunst een genie opstaat overleeft hij zijn tijd; en ook een dergelijk kantelmoment is van beslissende betekenis voor tientallen of honderden jaren. Zoals in het puntje van een bliksemafleider zich de elektrische ontlading van de gehele atmosfeer samenbalt, zo heeft zich hier een ontelbaar aantal gebeurtenissen samengeperst in de kleinst mogelijke tijdspanne. Wat normaliter eenvoudig na en naast elkaar verloopt, wordt gecomprimeerd in één enkel ogenblik, dat alles bepaalt en beslist: een enkel Ja, een enkel Nee, een te-vroeg of te-laat, maakt

dit ogenblik onherroepelijk voor honderd geslachten en is van beslissende invloed op het leven van een individu, van een volk, zelfs op de lotsbestemming van de gehele mensheid.

Zulke dramatische, lotsbepalende momenten met een beslissende invloed die zijn eigen tijd verre overschrijdt, momenten waarin op een bepaalde datum, binnen een enkel uur en vaak zelfs binnen een minuut, alles wordt samengebald, komen in het leven van een mens en ook in de loop van de geschiedenis maar zelden voor. Een paar van deze kantelmomenten die zich voordeden in de meest verschillende tijden en op de meest verschillende plaatsen – ik heb ze Sternstunden genoemd omdat ze al schitterend en onveranderlijk als sterren de nacht van de vergankelijkheid verlichten – probeer ik hier in herinnering te brengen. Nergens heb ik geprobeerd de waarachtigheid van gebeurtenissen in binnen- noch buitenland, met mijn eigen ideeën in te kleuren of te versterken. Want op die sublieme momenten waarop de geschiedenis volledig gestalte krijgt heeft zij geen helpende hand nodig. Daar waar zij werkelijk als schepper en regisseur optreedt, moet geen auteur proberen haar te overtreffen.

Cicero

Het beste wat een verstandig, maar niet zo dapper man kan doen als hij iemand tegenkomt die sterker is dan hij: hem uit de weg gaan en zonder schaamte het moment afwachten tot hij zelf weer verder kan. Marcus Tullius Cicero, de eerste humanist in het Romeinse wereldrijk, meester in het houden van redevoeringen, verdediger van het recht, heeft zich ruim dertig jaar in dienst gesteld van de wet, die zijn voorouders hem nalieten, en heeft zich al die tijd ingespannen voor het behoud van de republiek; zijn redevoeringen staan gebeiteld in de annalen van de geschiedenis, zijn literair werk is een fundament onder het Latijn. In Catalina heeft hij de anarchie, in Verres de corruptie, in zegevierende legeraanvoerders een dreigende dictatuur bestreden, en zijn boek *De re publica*^{*} (Over de samenleving) is in zijn tijd het standaardwerk voor een ideale staatsinrichting. Maar nu is er een machtiger persoon ten tonele verschenen, Julius Caesar, die hij als oudere en met roem overladen man aanvankelijk zonder enig wantrouwen de helpende hand heeft geboden, en die heeft zich met zijn Gallische legers van de ene op de andere dag het gezag over Italië toegeëigend²; in het bezit van een onbegrensde militaire macht, hoefde hij alleen zijn hand maar uit te steken om de koningskroon in ontvangst te nemen, die Antonius hem aanbood ten overstaan van heel het volk. Tevergeefs heeft Cicero de alleenheerschappij van Caesar bestreden, vanaf het moment dat deze in strijd met de wet de Rubicon overstak. Tevergeefs heeft hij geprobeerd een laatste verdedigingslinie voor de vrijheid op te werpen tegen de overheerser. Maar zoals altijd bleken de militaire cohorten sterker dan woorden. Caesar, man van geest en daad ineen, had een klinkende overwinning behaald, en als hij,

^{*}zie voor noten pagina 280 e.v.

zoals de meeste dictators, wraakzuchtig zou zijn geweest, dan had hij die starre verdediger van de wet eenvoudig uit de weg kunnen ruimen, of tenminste kunnen verbannen. Maar meer dan op al zijn militaire overwinningen laat Caesar zich voorstaan op zijn grootmoedigheid na het behalen van een zege. Hij schenkt Cicero, zijn uitgespeelde tegenstander, het leven, zonder enige poging te doen hem te vernederen. Hij wil alleen dat hij het politieke toneel niet langer betreedt, want dat behoort nu alleen hem toe, en ieder ander heeft daarop geen andere rol dan die van gehoorzame, stilzwijgende figurant.

Nu kan een wijsgerig man niets beters overkomen dan dat hij uit het openbare, politieke leven verdwijnt, want dat betekent voor een wijsgeer, voor een kunstenaar, dat hij afscheid neemt van een hem onwaardige situatie, die slechts door bruto of geraffineerd optreden bereikt kan worden, waardoor hij de gelegenheid krijgt zijn onaantastbare en onverstoorbare zelf terug te vinden. Iedere vorm van verbanning is voor een wijsgeer een impuls tot innerlijke reflectie, en Cicero overkomt dit geluk bij een ongeluk op het beste en gelukkigste moment. De grote dialecticus is langzaam in de herfst van zijn leven gekomen, een leven dat hem door continue storm en spanning, weinig tijd liet voor creatieve arbeid. Hoeveel, en hoeveel tegenstrijdigs, heeft de zestigjarige in het korte tijdsbestek van zijn leven wel niet meegemaakt! Taai, wendbaar en intellectueel superieur, kon hij, de homo novus³, zich gestaag naar boven werken en alle publieke en ereambten bekleden, die voor een kleine man uit de provincie gewoonlijk onbereikbaar waren omdat deze angstvallig werden voorbehouden aan de gesloten kringen van de adel. Hij werd door het publiek zowel op handen gedragen als in een peilloze diepte gestort; nadat hij Catalina verslagen had, werd hij in triomf de trappen van het Capitool opgedragen, kreeg van het volk een erekrans omgehangen, werd door de senaat met de roemrijke titel 'pater patriae' (vader des vaderlands) geëerd. Maar ook werd hij van het ene op het andere moment verbannen,

moest hij op de vlucht slaan, veroordeeld door diezelfde senaat en in de steek gelaten door het volk. Er was geen ambt dat hij niet vervuld, geen rang die hij met zijn onuitputtelijke energie niet bekleed heeft. Op het forum had hij rechtszaken gevoerd, als militair had hij te velde legioenen gecommandeerd, als consul bestuurde hij de republiek, als proconsul provincies. Miljoenen sestertiën gingen door zijn handen en verwaterden onder diezelfde handen tot een schuldenberg. Hij bezat het mooiste huis aan de Palatijn⁴, en heeft het in puin geslagen zien worden, in brand gestoken en verwoest door zijn vijanden. Hij heeft gedenkwaardige traktaten geschreven en klassiek geworden redevoeringen gehouden. Hij heeft kinderen grootgebracht en heeft kinderen verloren, hij is sterk geweest en zwak, eigenzinnig en snel geveid, zeer bewonderd en tot op het bot gehaat, zijn karakter was veranderlijk als het weer, kwetsbaar, maar vol bravoure, hij was bij uitstek de interessantste maar ook de meest irritante man van zijn tijd, omdat hij met alles wat er in die veertig overvolle jaren van Marius tot Caesar gebeurde, onlosmakelijk verbonden is. Wat er in zijn land gebeurde, op het wereldtoneel, Cicero beleefde en maakte het allemaal als geen ander mee; maar voor één ding – het belangrijkste – had hij nooit tijd: een kritische blik op zijn eigen leven. Nooit heeft de rusteloze man in zijn eierzuchtige roes de tijd genomen, aandachtig bij zichzelf stil te staan, om de balans op te maken van zijn kennis en gedachten.

Pas nu, door Caesars staatsgreep uitgesloten van de *res publica* (staatsaangelegenheden), krijgt hij de mogelijkheid zich te wijden aan het allerbelangrijkste, de *res privata* (persoonlijke aangelegenheden); berustend laat Cicero forum, senaat en het *impe-rium* verder over aan de dictatuur van Julius Caesar. Afkeer van alles wat met de publieke zaak te maken heeft begint de verschoppeling in zijn greep te krijgen. Hij verzucht: laat anderen de rechten van het volk maar verdedigen, dat gladiatorenengevechten en spelen belangrijker vindt dan de eigen vrijheid; voor hem is nu alleen nog de zoektocht naar zijn innerlijke vrijheid van be-

lang, die moet hij vinden en vormgeven. Zo keert Marcus Tullius Cicero voor het eerst in zestig jaar stil zijn blik naar binnen, om de wereld te laten zien, waarvoor hij gewerkt en geleefd heeft.

Als geboren kunstenaar, die slechts abusievelijk van de boekenwereld in die van de fragiele politiek was beland, zoekt Marcus Tullius Cicero naar een heldere manier om zijn leven vorm te geven overeenkomstig zijn leeftijd en zijn eigen gevoelsleven. Hij keert Rome, die schreeuwerige metropool, de rug toe en vertrekt naar Tusculum⁵, het huidige Frascati, waar één van de mooiste landschappen van Italië zich rondom zijn huis ontvouwt. De donker beboste hellingen golven zachtjes richting de Campagna⁶, in stille verten maakt het water in bronnen sprankelend zuivere muziek. Na al die jaren op het marktplein, op het forum, van oorlog en reiswagens heeft de ziel van de creatieve laatbloeiër zich eindelijk volledig opengesteld. Die verleidelijke, vermoeiende stad ligt nu ver achter hem, is nog slechts een schim aan de horizon, maar ligt toch nog dicht genoeg in de buurt om regelmatig vrienden te ontvangen voor een stimulerend gesprek, Atticus, zijn intieme vertrouweling, of de jonge Brutus, de jonge Cassius, en eenmaal zelfs – gevaarlijk bezoek! – de grote dictator in hoogst eigen persoon, Julius Caesar. Maar bij afwezigheid van zijn Romeinse vrienden, zijn er altijd andere ter plekke, opwekkend, nooit teleurstellend gezelschap, net zo bereid te praten als te zwijgen: zijn boeken. In zijn huis op het platteland richt Marcus Tullius Cicero een onwaarschijnlijk fraaie bibliotheek in, een waarlijk onuitputtelijke bron van wijsheid, werken van Griekse wijsgeren staan rug aan rug met Romeinse kronieken en wetboeken; met zulke tijdloze vrienden in alle talen, kan geen avond meer eenzaam zijn. 's Morgens wordt er gewerkt. Altijd wacht een breed ontwikkelde slaaf om wat hij dicteert op te schrijven, maaltijden gaan snel voorbij dankzij het gezelschap van zijn dochter Tullia, de innig geliefde; de opvoeding van zijn zoon is een dagelijkse bron van nieuwe uitdaging en afwisseling. En of dat allemaal nog niet genoeg is, geeft de zestigjarige ook nog toe aan de zoetste dwaasheid van een oudere man, hij neemt een veel

jonger iemand, jonger dan zijn dochter, tot vrouw om als levenskunstenaar van schoonheid niet alleen in de vorm van marmer of dichtregels, maar juist in haar zinnelijkste en verleidelijkste gedaante te kunnen genieten.

Zo lijkt het erop, dat Marcus Tullius Cicero op zijn zestigste eindelijk zichzelf heeft gevonden, hij is alleen nog filosoof en geen demagoog meer, schrijver en geen redenaar, hij dient alleen nog zijn eigen muze en zoekt niet langer gediensig de gunst van het volk. In plaats van hoogdravende toespraken te houden voor corrupte rechters op de markt, legt hij voor zijn volgelingen liever het wezen van de retorica vast in zijn *De Oratore* (Over de redenaar) en probeert gelijktijdig in zijn verhandeling *De Senectute* [*Cato maior de senectute* (Cato de oudere over de ouderdom)] zichzelf te leren, dat voor een echt wijs man de waarde van zijn leeftijd en jaren ligt in het aanvaarden van het onvermijdelijke en in het afzien van verlangens. De mooiste en meest harmonische brieven stammen uit die tijd van zelfbeschouwing, en zelfs als een vernietigend lot hem treft, de dood van zijn geliefde dochter Tullia, helpt zijn kunst hem daar op filosofisch waardige wijze mee om te gaan: hij schrijft de *Consolationes* (Vertroostingen), die door de eeuwen heen tot op de dag van vandaag duizenden mensen getroffen door een vergelijkbaar lot, troost hebben geboden. Dat een ooit drukbezet redenaar een groot schrijver werd, heeft het nageslacht enkel en alleen aan die periode van verbanning te danken. In de kalme rust van die drie jaar heeft hij meer voor zijn werk en latere roem betekend, dan in de dertig aan de *res publica* verspilde jaren daarvoor.

Zijn leven lijkt al dat van een filosoof te zijn geworden. Aan het dagelijkse nieuws en brieven uit Rome, besteedt hij nauwelijks aandacht, al meer burger van de republiek van de geest dan van die van Rome, ontmand door Caesars dictatuur. De eminente rechtsgeleerde heeft eindelijk het bittere geheim ontdekt, waar eenieder werkzaam in de publieke dienst ooit een keer tegenaan loopt: op den duur kun je de vrijheid van de massa niet verdedigen, maar altijd uitsluitend de vrijheid die in jezelf besloten ligt.